

УДК 340.15+347.4

К.О. Мешкова

викладач кафедри цивільно-правових
дисциплін і трудового права
імені професора О.І. Процевського
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди
[https:// orcid.org/0000-0003-4717-77-54](https://orcid.org/0000-0003-4717-77-54)

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ФОРС-МАЖОРУ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ: ПОРІВНЯЛЬНО – ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ VIS MAIOR У РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ТА НЕПЕРЕБОРНОЇ СИЛИ В СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Анотація. Метою статті є проведення порівняльно-правового аналізу інституту vis maior у римському приватному праві та інституту форс-мажору в цивільному праві України з урахуванням особливостей застосування в умовах воєнного стану, а також формулювання прикладних рекомендацій для законодавчої і судової практики. Особливу увагу приділена питанням еволюції розуміння поняття форс-мажору, його доктринальним витокам та особливостям застосування у практиці цивільного права в період воєнного стану. На основі аналізу римських джерел та сучасних вітчизняних досліджень показано, що фундаментальними характеристиками непереборної сили залишаються: непередбачуваність події, її невідворотність та зовнішній характер відносно волі боржника в зобов'язанні. Разом із тим у сучасних умовах масштабних воєнних дій ці критерії набувають нових рис і потребують уточнення у частині інституційного, доказового та процедурного забезпечення. Досліджено матеріально-правові засади регулювання непереборної сили в Україні, механізми засвідчення обставин форс-мажору Торгово-промисловою палатою України, проблемні питання підтвердження воєнних подій у судових спорах. На основі аналізу римських джерел, досліджень сучасних науковців і практичного досвіду судів та Торгово-промислової палати України сформульовані пропозиції щодо удосконалення законодавства.

Ключові слова: форс-мажор; непереборна сила; vis maior; зобов'язання; воєнний стан; Торгово-промислова палата; доказування; відповідальність

Постановка проблеми. В умовах ведення воєнних дій, що тривають на території України, питання застосування інституту форс-мажору набуває критичного значення. Традиційні ознаки непереборної сил, успадковані з римського приватного права, – непередбачуваність, невідворотність і зовнішній характер – залишаються релевантними, однак поряд із цим виникає низка

практичних викликів. В першу чергу, це визначення меж звільнення від відповідальності за договором, процедура підтвердження обставин непереборної сили, стандарти доказування, особливості відносно грошових зобов'язань та обов'язки щодо повідомлення контрагента. Зазначені проблеми ускладнюють застосування матеріально-правових норм на практиці та вимагають комплексного наукового осмислення й пропозицій щодо законодавчого вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні наукові дослідження з проблематики форс-мажору в українському та міжнародному контексті заслуговують на детальний огляд. М. Стефанчук у статті «Peculiarities of Contractual Liability under Martial Law» аналізує ключові особливості договірної відповідальності в умовах воєнного стану, вказуючи на необхідність розмежування понять «форс-мажор» та «обставини непереборної сили» і виділення оперативних процедур підтвердження таких обставин [9]. Апалкова І. у праці «Force majeure as grounds for exemption from liability: International approach and Ukrainian experience» дають порівняльну картину міжнародних підходів до кваліфікації форс-мажору в умовах військових конфліктів, наголошуючи на важливості доказової бази та ролі міжнародного права у відшкодуванні втрат [10]. Атаманова Н. досліджує економічно-правову сторону застосування форс-мажору, порівнюючи європейські та українські підходи, зокрема питання звільнення від економічної відповідальності [4]. На підставі вказаних джерел видно, що наукова спільнота акцентує увагу не лише на матеріально-правових критеріях, але й на процедурних механізмах підтвердження та наслідках для обох сторін договору.

Мета статті: проведення порівняльно-правового аналізу інституту *vis maior* у римському приватному праві та інституту форс-мажору в цивільному праві України з урахуванням особливостей застосування в умовах воєнного стану, а також формулювання прикладних рекомендацій для законодавчої і судової практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Римське приватне право, на рецепції якого побудована основа континентальної правової сім'ї, сформувало свого часу доктринальні засади інституту, який за своєю сутністю відповідає сучасному визначенню непереборної сили. Досліджуючи та аналізуючи джерела римської законотворчості, зокрема Дигести Юстиніана (далі – D), складно не помітити чіткі орієнтири в опису та розмежуванні підстав звільнення від відповідальності особи – боржника в зобов'язанні, яке виконано неналежним чином або не виконано взагалі. Так, спостерігається послідовно побудована система критеріїв, що дозволяє розмежувати звичайні ризики та надзвичайні обставини, які несуть в собі ознаки впливу зовні відносно волі боржника. Саме з категорією вини римські законотворці

співвіднесли концепції *vis maior* («сила Бога», «божественна сила», «найвища сила», «непереборна сила») и *casus fortuitus* (случай). Вина очевидна, якщо не було передбачено те, що могло бути передбачено турботливою людиною (D. 9.2.31). Невинним вважається той, хто знає, але не може перешкодити чомусь (D.50.17.50) [1]. Класичні римські юристи та претори визнавали, що особа не може нести відповідальність за наслідки подій, які не залежали від її волі та були об'єктивно неминучими. Так, зокрема, стосовно загибелі або пошкодження речі, яку спадкоємець зобов'язаний передати за розпорядженням заповідача, має значення, якщо річ зі складу спадщини загине або її не буде в наявності з вини спадкоємця, або це відбудеться без вини такого (D.30.47.4). При цьому дослідники римського законотворчості в спробі визначитися з відмежуванням непереборної сили (*vis maior*) від звичайного випадку або власної недбалості боржника виділяють два важливих критерії. З одного боку, це непередбачуваність (*imprevisum, praevisus*) всього, що відбувається, незважаючи на найпильніший нагляд і найвишуканіші запобіжні заходи, яких тільки можна вимагати від розсудливої, обережної особи на момент укладання договору (суб'єктивний критерій).

З іншого боку, непереборність (*resistive non potest*), тобто про непереборну силу можна стверджувати лише тоді, коли збиток, заподіяний дією таких зовнішніх подій, які явно виходять за межі тих випадковостей, з якими можна рахуватися в житті (землетруси, повені, пожежі, викликані ударом блискавки, вторгнення ворога (*hostus incursus*) або пиратів, т.п) (об'єктивний критерій) [2, с. 197].

Очевидно, що розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено саме через властивість великої інтенсивності, як подія вищого порядку. Однак, у римській правозастосовчій практиці були і періоди, коли ці терміни вживалися як синоніми, виходячи з конкретики обставин справи і керуючись прагненням до більш повного і справедливого рішення.

Згодом в контексті римської правової доктрини були сформульовані три основні ознаки так званої вищої сили, що може звільняти від відповідальності:

- 1) непередбачуваність події при укладенні угоди;
- 2) її невідворотність при застосуванні розумних заходів (*diligentia*);
- 3) зовнішній характер події, тобто відсутність причинного зв'язку з діями сторони.

Таким чином, конструкція інституту *vis maior* в римському приватному праві постала збалансованим інструментом, заснованим на принципі, що виключає провину, це дозволяло забезпечити гнучкість і справедливість вирішення конкретних спорів. Саме ці критерії стали фундаментом для розробки подальших європейських концепцій форс-мажору і зберігають своє значення при тлумаченні сучасних вітчизняних норм цивільного права.

В сучасному вітчизняному законодавстві матеріально-правове регулювання підстав звільнення від відповідальності міститься у статті 617 Цивільного кодексу України (далі - ЦКУ), яка встановлює, що особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили [3]. Однак звертає на себе увагу і спеціальна норма ст. 625 ЦКУ, яка не дозволяє звільнити боржника від виконання грошового зобов'язання, навіть якщо неможливість виконання була спричинена форс-мажором. Такий підхід створює ризики для бізнесу і вимагає застосування економічно – правових механізмів [4, с. 4]. Застосування ст.617 ЦКУ доповнюється Регламентом Торгово-промислової палати України щодо засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) (ч. 3 ст.14 Закону України 'Про торгово-промислові палати в Україні»), який визначає підстави та процедуру отримання сертифіката про наявність обставин непереборної сили і перелік необхідних документів [5]. Висновок (сертифікат) має важливе значення для доказової бази при вирішенні спорів. Окрім наведення поняття форс-мажору (обставин непереборної сили) Регламент окреслює три групи найвідоміших обставин, дія яких може вважатися саме непереборною силою (як зазначено у тексті Регламенту, їх перелік не є вичерпним). Так, до групи непередбачених обставин, що відбуваються незалежно від волі і бажання суб'єкта зокрема віднесені такі актуальні, як: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи, але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна. [5]. Торгово-промислова палата України запровадила спеціальний механізм оперативного засвідчення форс-мажорних обставин з 28.02.2022. Для спрощення процедури засвідчення офіційно був оприлюднений лист Торгово-промислової палати України, який визнає і підтверджує, що воєнні дії з 24 лютого 2022 року і до їх офіційного закінчення є надзвичайними, невідворотними для усіх зацікавлених суб'єктів в зобов'язаннях, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, але стало неможливим у встановлені строки внаслідок цієї конкретної обставини [6, 7]. Як зазначається в ключових висновках судової практики Верховного суду, в поточних умовах Торгово-промислова палата надає загальний офіційний лист без ідентифікуючих ознак конкретного договору для суб'єктів, який вони можуть додавати до свого повідомлення про неможливість виконання зобов'язання [8]. Даний лист не виключає необхідність отримання і сертифікату, який є доказом настання загальної обставини (зокрема, військові дії) і може полегшити доведення факту. Проте, важливим є те, що Торгово – промислова палата не має повноважень автоматично звільняти боржника від відповідальності, прийняття таких рішень належить виключно до повноважень суду. Сертифікат, в свою чергу, вважається допоміжним доказом і не усуває

необхідності доведення конкретного причинно-наслідкового зв'язку для кожного конкретного договору. За таких умов виникає проблема доказування, тобто яку доказову базу наразі можна вважати повною та достатньою, щоб підтвердити наявність форс-мажору при вирішенні спору в суді. [9, с 169].

В умовах бойових дій збирання документів і свідчень часто стає неможливим. Взагалі повномасштабна війна породжує низку специфічних проблем при застосуванні інституту форс-мажору. Вплив сьогоденних несприятливих тяжких обставин на виконання зобов'язань вже носить масовий та системний характер. В свою чергу, це ускладнює індивідуальний підхід до встановлення причинно-наслідкових зв'язків за кожним порушенням зобов'язанням з посиленням на обставину непереборної сили. Як відзначають науковці, такі труднощі вимагають поєднання загальних (презумптивних) підходів та індивідуального доказування (10, с. 448). Виникає коло складних специфічних питань, які потребують визначеності щодо віднесення до наслідків, породжених війною, економічну кризу (зокрема, гіперінфляція, знецінення національної валюти), блокування або руйнування енергетичної інфраструктури, встановлення окупаційного режиму, масову мобілізацію працівників підприємств різної форми власності, колапсу роботи залізничного вантажного та пасажирського транспорту. Таким чином, в сучасній українській правозастосовчій практиці, з одного боку, бойові дії в загальному сенсі визнаються як потенційна обставина непереборної сили, але, з іншого боку, в межах судового розгляду залишається найвищий ступінь доказового кейсу для захисту боржником своєї позиції в невиконаному або неналежним чином виконаному зобов'язанні. В цьому контексті доречне порівняння з римської концепцією *vis maior*, де за наявністю обставини «найвищої сили» суд був орієнтований на гнучку оцінку обставин у кожному конкретному спорі, виходячи з доброї совісті та справедливості. В українській судовій практиці в воєнний період без формального документа неможливо підтвердити той чи інший епізод воєнних дій, тобто обов'язковим є достатній доказовий кейс для отримання справедливого судового рішення. Римське законодавче правило щодо «вторгнення ворога» (*hostis incursus*) дозволяло розглядати саме факт ведення війни на території як достатню обставину *vis maior* для порушень будь яких зобов'язань, пов'язаних із цією територією. Цей підхід є більш реалістичним і відповідає природі тривалого воєнного конфлікту. Такий презумптивний форс - мажор на територіях, де ведуться активні бойові дії, був би актуальним і доречним в сучасному українському правовому полі.

Висновки. Отже, аналіз інституту непереборної сили від його витоків у римському приватному праві до сучасного правозастосування в Україні в умовах війни дозволяє сформулювати низку ключових висновків. Доцільним і своєчасним може стати уніфікація процедурних вимог щодо форс-мажору під

час воєнного стану (типовий перелік документів, строків повідомлення контрагента та ін). Актуальним в непростих умовах сьогодення є і встановлення можливості часткового звільнення від відповідальності або відстрочки щодо виконання грошових зобов'язань за спеціальними правилами для збереження економічної стабільності за рахунок підприємництва, особливо середнього і малого бізнесу, в умовах воєнного стану. Корисним для судового вирішення спорів став би державний реєстр конкретних можливих подій, що мають презумптивний характер форс-мажору (блокада портів, масові евакуації, загальне знищення інфраструктури на певній території).

Інститут *vis maior* як історична доктрина зберігає високий теоретичний потенціал для сучасного цивільного права. Однак широкомасштабні воєнні дії створюють нові виклики, які потребують уточнення процедурних та доказових стандартів. Українське законодавство забезпечує матеріально-правову основу, але практичне застосування вимагає додаткових регулювань. Запропоновані рекомендації спрямовані перш за все на досягнення балансу інтересів боржника, кредитора і суспільства в умовах, коли виконання зобов'язань ускладнене або неможливе через обставини воєнного характеру.

Література

1. Corpus Iuris Civilis: Digesta. // The Latin Library. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest50.shtml>
2. Грим Д. Д. Лекції по догмі римського права. Київ: Товариство друкарської та видавничої справи авторів-видавців «Голос», 1919. 271 с. URL: <https://legals.com/download/books/lib/roman-law/book-001.pdf>
3. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 40-44, ст. 356. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
4. Atamanova N. Force Majeure Circumstances as the Ground for Release from Economic Liability (2021). Odesa National University repository. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/e68a820e-1c11-4660-9d6b-61f0def21c20>
5. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили). Затверджено Рішенням Президії ТПП України від 15 червня 2014 р. №40(3), чинний, поточна редакція. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040571-14#Text>
6. Торгово-промислова палата України. Засвідчення форс-мажорних обставин. URL: <https://ucci.org.ua/naivazhlyvishe/zasvidchennia-fors-mazhornikh-obstavyn>
7. Офіційний Лист Торгово-промислової палати щодо засвідчення форс – мажорних обставин (обставин непереборної сили) від 28.02.2022 №2024/02.07.1. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>
8. Судова практика Верховного Суду України. Форс-мажорні обставини в умовах воєнного стану. Від 14 жовтня 2024 р. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/Prezent_fors_major_obstav_14_10_2024.pdf
9. М. Стефанчук. Особливості договорної відповідальності в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми правознавства. №1(33) 2023 р. с.166-172. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/apl/article/view/1544/1596>
10. Apalkova I., Dobrovolska V., Pavlova Y., Yakymchuk S., Yarmaki V. Force majeure as grounds for exemption from liability: International approach and Ukrainian experience in terms of the military conflict (2023). S. 433-452. Cuestiones Políticas. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/41086>

LEGAL REGIME OF FORCE MAJEURE IN THE CONTEXT OF MILITARY ACTION: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE INSTITUTE OF VIS MAIOR IN ROMAN PRIVATE LAW AND FORCE MAJEURE IN CONTEMPORARY CIVIL LAW OF UKRAINE

K. Meshkova

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical and practical analysis of the concept of force majeure, which is examined both in the historical and legal context of Roman law (*vis maior*) and in contemporary Ukrainian civil law, taking into account the specifics of martial law. Particular attention is paid to the evolution of the understanding of the concept of force majeure, its doctrinal origins, and the specifics of its application in civil law practice during martial law. Based on an analysis of Roman sources and contemporary research, it is shown that the fundamental characteristics of force majeure remain: the unpredictability of the event, its inevitability, and its external nature in relation to the will of the debtor in the obligation. At the same time, in the current conditions of mass military action, these criteria are taking on new features and require clarification in terms of institutional, evidentiary, and procedural support. The study examines the substantive legal basis for regulating force majeure in Ukraine, the mechanisms for certifying force majeure circumstances by the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry, and problematic issues of confirming military events in court disputes. Based on an analysis of Roman sources, research by contemporary scholars, and the practical experience of courts and the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry, proposals for improving legislation have been formulated: first, the need to codify procedural rules for confirming force majeure during martial law; second, the establishment of a unified set of evidence and a standard form of notification of the counterparty; third, the introduction of legislative changes regarding the recognition of military actions as circumstances of a presumptive nature, with simultaneous clarification of the obligation to prove an individual causal link for specific obligations. Emphasis is placed on combining general (presumptive) approaches and individual proof, which is particularly important in a period of systemic and large-scale breaches of obligations caused by war, destruction of infrastructure, economic crisis, and mass mobilization. The practical significance of the work lies in the creation of analytical tools for legislators, the judicial system, and the legal community, which allow for balancing the interests of the debtor, creditor, and society, increasing the efficiency of court proceedings, and ensuring legal certainty and fairness in civil legal relations in conditions of full-scale prolonged military action.

Keywords: force majeure; insurmountable force; *vis maior*; obligations, martial law; Chamber of Commerce and Industry; evidence; liability